

ДЕЗІНФОРМАЦІЯ І ПРОПАГАНДА ЗА ЧАСІВ ПОСТПРАВДИ

Дозволю собі почати з персональних спогадів. Для мене велика честь бути в цих стінах. Моє знайомство з Україною розпочалося в січні 2013 року на конференції, організованій з приводу приїзду Венсана Декомба. Я мало знав тоді про Україну, і це був шанс відвідати її. З того часу тематика моїх досліджень останніх п'яти років фокусується довкола кінця доби комунізму, виходу з комунізму. Між іншим, Україна як лабораторія цього виходу — це те, на що мене надихнув, зокрема, Мирослав Попович, і конференція, про яку я згадав, вплинула на подальший хід моїх роздумів і пошуків. Одна його риса особливо справила на мене враження. Він вразив мене як видатний мемуарист та історик. Мене зачепили дві теми, що їх він по-особливому розкрив для мене. Це інтелектуальне життя за радянських часів та досвід Другої світової війни. Отже, для мене він ще певною мірою історик, який багато чого мене навчив і я відчуваю велику вдячність йому.

Тема моєї сьогоднішньої доповіді — «Дезінформація і пропаганда за доби постправди». Я хочу виокремити кілька рис ситуації постправди й теоретично подивитися, яким чином вона втілюється в Україні й загалом у Європі в контексті російської пропаганди та інформаційної війни.

Поняття «постправда» є радше нечітким і суто суб'єктивним. Такою самою мірою, як і його старший брат — «постмодернізм». Хоча, звичайно, про постмодернізм набагато більше написано, його набагато більше осмислено — і філософськи, і есте-

тично. (Є, звісно, такі серйозні тексти, як класична «Ситуація постмодерну» Ж.-Ф. Лютара — текст, якому вже понад 40 років.) Мені видається, що всі ці поняття із префіксом «пост-» значно більшою мірою описують, передають певні симптоми, ніж (п)означають якісь феномени. Це структурно непевні концепти. Вони наче передають такий собі перехід, перехід до певного стану реальності, що його ще не зафіксовано, і вказують на внутрішній стан цього переходу. Можливо, постмодерн є ніщо інше, як «втомлена модерність». І тоді постправда — це ставлення сучасників до модерну і до правди.

Термін «постправда» вже можна зустріти в низці словників, зокрема в Оксфордському словнику 2016 року. Отже, там зазначено, що постправда — це те, що посилається на ситуацію, за якої об'єктивні обставини менше впливають на моделювання публічної думки, ніж апеляція до емоцій чи до особистих думок. Це дуже широке означення, яке можна спробувати звузити в кількох напрямках. Постправда так само означає баналізацію релятивізму, а точніше, його радикалізацію. Тобто йдеться про те, щоб вважати за правдиве те, що ми відчуваємо, не робити розрізнення між правдою як такою і нашим відчуттям правди. Англійською мовою *feeling right i being right* — *відчувати правоту і бути правим* — фактично є синонімами. І в певному смислі *feeling right* навіть більше відповідає смислу і є більш автентичним. Я дозволив собі звернутися до англійської в даному випадку, тому що вона дає змогу також побачити, що йдеться також про моральний аспект, а не лише про когнітивний. Річ у тім, що *right* одночасно означає і точність, і справедливість. В певному сенсі, отже, постправда означає зміну ставлення і до правди, і до об'єктивних фактів. Тож на цій підставі цілком певну брехню можна подати як опінію, як думку, не відчуваючи при цьому ніяковості.

Американський гуморист, комік Стивен Кольбер 2006 року запропонував англійською слово, якого доти не існувало, — *truthiness*. Це така промовиста неперекладність, яку я французькою запропонував позначати як *véracitude*. Кольбер каже: раніше у кожного було право мати власну думку, не володіючи фактами. Тепер вже факти зовсім нічого не важать. *Truthiness* означає — те і тільки те, що я говорю, є правдою. Нічого з того, що інший міг би заявити як правду, насправді нею не є. Ідеться не лише про те, що «я відчуваю, що це *правда*», а й про те, що «я відчуваю, що це *правда*». І мені здається, що це дуже вдало передає важливу рису *truthiness* — йдеться не просто про пріоритет емоційного: це пріоритет егоцентричного.

Спробуймо тепер поговорити щодо визначення, про що саме йдеться. Ідеться про так звані фейк-ньюс — про теорії змов, про високий рівень недовіри до всіх адміністративних структур та до медіа в усіх демократичних країнах, про посилення на альтернативні факти, як то кажуть люди з оточення Дональда Трампа. І, звичайно, йдеться про новітні способи дезінформації, з яких Росія зробила нову зброю. Чи за всіма цими фактами треба вести мову про якусь суттєву трансформацію демократії, «антропологічну зміну»? Звідки йдуть ці зміни — народжуються всередині самої демократії

чи їх спровоковано ззовні? До такого аналізу нас спонукає розуміння доби постправди. Подальший аналіз певною мірою має підтвердити вихідну тезу. Але, мені здається, ми повинні ставитися до неї стримано, сприймати її критично. Передусім виходячи з філософської позиції, але далі, наприкінці доповіді, я скажу і про політичну причину такого обережного ставлення. Ось чому мені було важливо спочатку підкреслити цей стан непевності, плавучість усіх цих концептів із префіксом «пост-».

Брехня, релятивізм, пропаганда існували завжди. Тоталітарна брехня була частиною модерності, й Луї Дюмон називав це бідую демократії. Так само й релятивізм, скептицизм, що їх Гегель називав боязню правди, завжди супроводжували модерність. Звичайно, є й античний скептицизм, але в цій аудиторії мені нема сенсу нагадувати, що тут є суттєва відмінність від скептицизму модерної філософії, яким ми його бачимо, наприклад, у Г'юма, тим паче, що нам ідеться про скептицизм не як філософську позицію. Сьогодні є великий попит на скептицизм, але це не є чимось новим. Це те, що я назвав би демократичним скептицизмом.

Алексис де Токвіль показав, що просвітницький дух сумніву в поєднанні із ідеєю рівності призводив до змішання інтелектуальної незалежності та підкорення думці загалом і так само спричинював змішання скептичного релятивізму та легковажності. Звернімося до дослідження Токвіля «Демократія в Америці». Це здатне суттєво допомогти нам в наших пошуках. Я маю на увазі теорію вірувань — як в сенсі персональної віри, так і в сенсі громадської думки. Щодо цієї теми текст Токвіля є для мене засадничим. Отже, що важливо в Токвіля? Він наголошує на діалектиці, властивій демократичному способу мислення, та підкреслює дві небезпечні можливості. По-перше, це перетворення духу сумніву на інтелектуальний конформізм і, по-друге, поєднання недовіри до інтелектуальних авторитетів із легковажністю. Ця «демократія легковажних» — вираз, що його я запозичив у французького соціолога Жеральда Бронера. Це на перший погляд може видаватися парадоксальним, адже нібито йдеться про те, що прогрес просвітництва породив занепад критичного духу, який він, натомість, прагнув розвинути. Але в цьому парадоксі немає нічого дивного для читачів Токвіля. Треба тримати на думці цю діалектичну структуру, властиву демократичній модерності, якщо ми хочемо з точністю визначити, що нового привносить наш феномен постправди у стан речей.

Один із перших проявів ситуації постправди, що спричинився до її розквіту, пов'язаний із терактами 11 вересня 2001 року, коли почали ставити під сумнів поширювану інформацію і зосереджувати увагу радше на конспірологічних інтерпретаціях. Коли лунали голоси про те, що за терактом стоять Мосад, ЦРУ, ба й обидві ці організації. Наведу кілька результатів останнього соціологічного дослідження щодо конспірологічних теорій та їхньої присутності в публічному просторі, проведеного у Франції в грудні 2017 року. 28% опитуваних поділяють цю тезу або принаймні погоджуються з нею. Французької революції 1789 року та російської революції 1917-го ніколи б

не сталося без вирішального впливу секретних організацій, які впливали, лишаючись при цьому в тіні. І підтримка означеної позиції досягає рівня 35% у віковій групі 18–34 роки. 35% опитуваних вірять у скомпрометованість американської влади, тобто участь її в організації терактів 11 вересня. Коли вже минуло 15 років після цієї події, ми бачимо, що всі альтернативні теорії змов, які не отримали жодного фактичного продовження, і далі квітнуть. І подібно до вікової групи 18–34 років цей показник сягає 47% серед безробітних і 44% серед молоді, що навчається.

Ще приклад — щодо терактів 7 січня 2015 року в Парижі. Мабуть, ви всі пам'ятаєте: 17 загиблих, серед них журналісти «Charlie Hebdo», поліцейські та клієнти кошерної бакалійної лавки. Тож 19% респондентів підтримують щодо цього таку тезу: мовляв, існують тіньові зони, й немає впевненості, що ці терористичні акти були сплановані та реалізовані суто ісламістськими терористами. А 3% навіть дотримуються думки, що йдеться про маніпуляцію, і що секретні французькі служби відіграли в цьому вирішальну роль. Зрештою від загальної кількості опитуваних у 22% представники вікової групи 18–34 років сягають рівня 34%. І останній приклад: 72% французів вважають, що міністр фінансів Франції перебуває у змові з фармацевтичною індустрією, аби приховати всі проблеми, пов'язані з щепленням.

Отже, формула Ніцше «немає фактів — лише інтерпретації» стала, по суті, загальнопоширеною, стала точкою зору загалу, метафізикою дурнів, тоді як насправді, мені здається, те, що мав на увазі Ніцше, — це формула, що порушує апорію. Вона показує, що модерність не може втриматися від спокуси залучитися до такого змішання, коли знімається різниця між opinio як приватною думкою і фактом. З іншого боку, власне апорія, яку Ніцше, на мій погляд, аж ніяк не ігнорував, а саме її і мав на увазі, полягає в тому, що розрізнення між фактом і opinio є логічно примітивним. Тобто позбуватися її немає сенсу, тому що вона є необхідною умовою існування мовлення. Той, хто каже, що немає фактів — лише інтерпретації, тим самим засвідчує, що він висловлює факт.

Надам конкретний приклад, який ми зустрічаємо у Ганни Арендт у тексті про кризу культури. Йдеться про дуже відому статтю «Істина і політика» у збірці «Між минулим і майбутнім». У ній міститься цікавий історичний анекдот. Ми всі знаємо про складність дослідження причин початку Першої світової війни. І зараз лишається ще багато незрозумілого, а ще більше було складностей одразу після війни. Тож Арендт розповідає, як у Клемансо запитали: «На Вашу думку, що історики майбутнього будуть писати і думати про цю складну неоднозначну проблему, про проблему витоків Першої світової?» І Клемансо відповів: «Я про це геть нічого не знаю. Але я впевнений, що вони не скажуть, що Бельгія напала на Німеччину». Отже, питання: чи ми вже вийшли зі світу Клемансо?

Наведу ще два фактичні приклади, які на першій погляд здаються дуже відмінними. Я хочу підкреслити спорідненість цих двох фактів, і мені

здається, що зіставлення цих фактів дасть нам змогу чіткіше зрозуміти, що ми загалом розуміємо під етикеткою постправди. А потім я би волів застосувати це для аналізу режиму правди путінізму.

Перший пов'язаний із моїм викладацьким досвідом. Вже багато років я викладаю курс політичної теорії для студентів третього курсу. І з року в рік я дедалі більше дивуюся невисокому культурному рівню моїх студентів щодо історії, зокрема історії думок, соціології, навіть літератури та кіно. Я намагаюся їм весь час прищепити смак до читання, я змушую їх читати, я намагаюся з ними поділяти моє захоплення великими текстами, текстами які нас навчають мислити, але зрештою почуваюся як той Дон Кіхот перед ними. Дедалі більше працюючи з текстами онлайн, з Вікіпедією, студенти дуже мало читають, із певним зусиллям долаючи навіть декілька сторінок. Тобто, в буквальному сенсі, книжка пішла з їхнього життя. Їм видаються складними навіть доволі прості тексти. І мені здається, що це пов'язане із тим, що вони більше не вірять, що книжки, що передають знання, адресовані власне їм. Навіть ті, в кого певною мірою розвинене критичне мислення, ті, кому властива критичність щодо соціального стану речей, не вважають за потрібне для підтвердження своєї позиції звертатися до авторитетних текстів. Якщо можна порівняти їх з їхніми колегами 68 року, то марксистська культура геть зникла — лишилися лише марксистські упередження. Коли ж їх підштовхують на цьому шляху, вони зізнаються, що для них це є занадто складним. І те, що є для них складним, — це не лише тексти, а й самий соціальний світ. Забагато інформації, забагато теорії. Тобто використовуючи джерела, підхоплювані деінде, дуже часто анонімні, вони ніколи не ставлять під питання походження цих джерел та міру довіри до них, можливість перевірити ті чи ті дані або цитату. Йдеться не лише про певну легковажність чи брак методи. І це, гадаю, не пояснюється лише тим, що хтось перебуває під впливом панівних упереджень.

Коли я з ними спілкуюся, все починається з того, що вони стверджують: світ є занадто складним для мене, і він не чекає на мене. У випадку Франції, де рівень безробіття є дуже високим і є надто багато проблем пов'язаних з виходом в активне життя, такі речі відіграють ключову роль у формуванні студентів. Якщо цей світ не можна розшифрувати і він закритий для мене, значить він контрольований прихованими силами.

Це свідчить, що незалежно від якихось загальних ідеологічних теорій чи залученості до конкретних справ, багато хто з молоді, навіть непомітно для себе, переходить від обурення з приводу несправедливості та критики вигаданих змов з боку політичних, економічних чи медійних еліт до такого собі поширеного наразі *complotism*'у, тобто до теорії змови. Це зовсім не означає відвертої підтримки такого стану світу, але дуже легко може перетворитися на сповідання всесвітньої теорії змов. Ця «всесвітня змова» розчавлює нас, але вона й рятує нас, адже це, немовби, робить світ зрозумілим, і ми вже можемо в ньому орієнтуватися. Це те, що я би називав «при-

тлумленою» постправдою. Якщо підбити підсумок цієї позиції, то позаяк ми не можемо нічого знати, позаяк це занадто складно, тож навіщо правда, якщо до неї не можна дістатися.

Така «притлумлена» постправда є іншою за природою, аніж «нахабна» постправда в душі, скажімо, «Russia Today». Але мені здається, що оця «притлумлена» постправда дає нам змогу щось важливе зрозуміти і прояснити стосовно дії отої «нахабної» постправди. Якщо можна так сказати, є дещо правдиве в цій «притлумленій» постправді. В тому сенсі, що йдеться про світ цифрової революції та світ Big Data. Тобто існує дуже багато фактів, зокрема тих, що є предметом політичних дебатів, але ці факти стають, сказати б, абстрактними конструктами, і для нас ці речі є часто *антиінтуїтивними* або, щонайменше, віддаленими від безпосереднього переживання, від пережитого досвіду. Рівень безробіття, кліматичне потепління, імміграційний виклик і аж до наших власних споживацьких бажань. І це вимірюють вже за нас за допомоги цільової реклами та інтернету. Соціальні науки та експертизи наче завірили ту ідею, що правдиві факти більше не мають нічого спільного зі світом досвіду переживання. Причому соціальні науки, навіть у більш руйнівний спосіб, ніж природничі, призвели до цієї руйнації. А втім, у Гусерля йшлося саме про відмінність природничих наук, коли він посилався на досвід переживання, але, я гадаю, він здригнувся б, якби побачив наслідки сучасної прикладної соціології чи економіки.

І другий приклад. Березень 2014 року. Один наш радіожурналіст, який стежить за подіями у Східній Європі, перебуває на зв'язку зі своєю молодого колегою, яка знаходиться в Києві й надає йому інформацію про події на Майдані. Якось пізно вночі вона надсилає йому повідомлення, що американські війська висадилися в Києві. Вона бачить їх у вікно, вона чує як рухаються БТР-и. Війна. Та наш журналіст, який критично сприймає цю інформацію, всю ніч не спить і шукає підтвердження даного факту — такого неймовірного розвитку подій. Зранку, коли вже світає, і цьому жодних підтверджень, він думає, невже можливе таке, що така складна операція є настільки утаємниченою, що про неї знають лише свідки на місці й немає ніяких інших свідчень, або ж це просто спроба дезінформації? Коли ж розгніваний журналіст просить роз'яснень у колеги, вона не просить вибачення, не намагається виправити свою помилку — адже можна було б сказати, мовляв, я помилилася, я почула гуркіт транспорту й подумала, що ... Ні, вона відкрито тримається своєї брехні й заявляє, що він не вправі їй закидати, тому що (цитата): «У вас своя правда, у мене своя».

Я переходжу до останньої частини і гадаю, що оці два приклади можуть нам допомогти зрозуміти природу путінізму. Нещодавно в «Українському тижні» я опублікував статтю, де я намагаюся висвітлити те, що мені видається слабкою позицією в аналізі сьогоднішньої *пост-* або, точніше, *нео-*радянської Росії. Я пропоную два шляхи поліпшення цього розуміння. Отже, перший. Девід Сатер у своїй книзі, перекладеній українською, «Менше

знаєш — краще спиши», яку він опублікував 2016 року, нагадує про те, що приходу Путіна до влади передувала низка вбивств. Не буду зараз спинятися на цьому — ви всі знаєте ці випадки. І назва книжки, і головна тема Сатера відсилає нас не лише до фактів, а й до певного механізму приходу Путіна до влади. Разом із тим, він має на меті нагадати і пояснити широкому загалу те, що люди не хочуть бачити чи забувають, відмовляються, власне, від тих фактів. Йдеться про переворот 1993 року, коли нарахували офіційно 123 загиблих і сотні поранених. І Сатер нагадує, що той самий рік, 1993-й, був знаковим з огляду на криміналізацію економіки в Росії після перебудови. За один цей рік було вбито 35 банкірів. Інший приклад. У 1999 році серія вибухів у різних будівлях одразу по тому, як Путін став прем'єр-міністром, стали приводом для розв'язування другої чеченської війни. І третій випадок. 2002 рік, «Норд-Ост» на Дубровці в Москві. Загибель усіх терористів і 130 заручників, ще 700 постраждалих серед заручників через використання газу з боку ФСБ на момент захвату.

І ще одна книжка, яка багато мені дала для розуміння сьогоденної Росії. Це книжка Пітера Померанцева «Нічого правдивого» від 2014 року, яку добре знають в Україні. Померанцев розглядає Росію зовсім з іншого боку, ніж Сатер, але прочитання цих двох книг дало мені розуміння, що йдеться насправді про один і той самий феномен. Померанцев описує Росію як суспільство симулянтів. Росія і Кремль для нього суто велике реаліті-шоу. Насправді авторитарне урядування та вибірковий терор, характерні для режиму Путіна, доповнюються принципом: «Будь-яка річ є чимось іншим, ніж те, чим вона є». Ця формула є пародією на максимум англійського єпископа Джозефа Батлера: «Будь-що є тим, чим воно є, і нічим іншим». Цю максимум дуже поцінував Вітгенштайн. Тепер її перевернули: «Будь-яка річ не є тим, чим вона є, але є чимось іншим». Це стало нормою. Наприклад, це є правилом для Владислава Суркова. Як каже Померанцев щодо Суркова, замість того, щоб за традицією нападати на опозицію, він набуває форми кожного руху або ідеології і зсередини доводить їх до абсурду. Під його наглядом Москва може скидатися на олігархію зранку, демократію — по обіді, монархію — під час вечері й тоталітарну державу — проти ночі. Головна ілюзія цього світу ілюзій — це приватна власність. Насправді приватна власність не існує в Росії. Не більше, аніж в Радянському Союзі. Адже будь-яку організацію, структуру можуть відібрати у власників мафія, олігархи, корумповані податкові служби або потрійний союз усіх трьох. Як відомо, легітимні власники не є захищеними законом через стан судової системи в Росії. І це не просто фактаж. Тут варто згадати про мрію більшовиків щодо руйнування закону. Одразу після революції йшлося про скасування законів, але, наразившись на неможливість реалізації цієї мети, радянський режим швидко переключився на запровадження соціалістичного права. В певному, постмодерному сенсі сьогоднішня Росія втілила цю більшовицьку мрію про руйнування законів. Принаймні в цьому сенсі ми бачимо, що постмодерн найкраще описує таку зміну модерну.

Публічний простір в Росії охоплений брехнею, але на відміну від радянської брехні вона тримається не так на пропаганді, як на легковажності й завдяки тому, що американський філософ Гарі Франкфурт позначає як bullshit — безглуздя, нісенітниця, теревені. Люди готові вірити у будь-що, але те, у що вони вірять, не має значення. Ота історія про висадку американських військових у Києві 14 року не була у строгому сенсі слова брехнею. Це власне був bullshit. Історія зі збитим під час війни в Україні літаком МН17 є прикладом того самого феномену. Щоб приховати свою пряму відповідальність, Росія запропонувала не одну, а дев'ять альтернативних версій, ніяк не узгоджуваних між собою. Тобто йшлося не про те, щоб нав'язати брехню, а про намір дезорієнтувати громадську думку, розчинити розрізнення між правдою і хибою у теревенях. Змішання пропагандистської війни із bullshit'ом є рисою, що прояснює путінізм. Через рік після трагедії в театрі на Дубровці в інтерв'ю з журналістами Путін казав про те, що газ, застосований ФСБ, був нешкідливим і не міг призвести до загибелі заручників. Хоча факти на той момент були добре відомими в Росії. Було чимало статей про використаний газ, про загиблих. І отже, заперечення Путіна не було брехнею, це був bullshit. Так само йдеться про заперечення участі в політичних замовних убивствах, як у випадках Політковської, Литвиненка, Магніцького, Немцова. Вже немає сенсу ретельно приховувати. Достатньо щоб це приховування було балакучим.

Можна подумати, що ця форма управління через вибірковий терор, через пограбування та bullshit є винаходом а ля Макіавеллі чи Путіна, його режиму та його оточення. Але це не так. Така форма управління є продовженням того, що існувало й за часів правління Брежнєва та Горбачова. Радянський Союз, добігаючи свого кінця, вже був автократичним режимом, комуністична ідеологія вже була ніщо інше, як камуфляж та цинізм, і люди були змушені весь час прикидатися та брехати. Померанцев наводить висловлювання свого старшого за віком колеги-журналіста, який працював за радянських часів. Він казав: ми весь час змушені висловлюватися в кілька способів, наче ми є водночас кількома особами. І насправді російське суспільство просто зберегло цю звичку, точніше вона навіть посилилася аж до безглуздя. «Слово» безглуздя часто трапляється у книзі Померанцева, і так само воно згадується в одній із книг Девіда Сатера.

Моя теза полягає в тому, що відмова від критичного дослідження радянського часу не дає змоги і ґрунтовно критикувати путінський режим. Це не те, що підлягає вибору — досліджувати радянську реальність, чи ні — тут немає вибору. Відмовляючись від процесу над комунізмом, російські можновладці та, на жаль, велика частина російського суспільства прирекли себе на відтворення радянської матриці. Байдуже, свідомо це відбувається чи ні, але вони були не здатні чинити інакше. Вони не могли повернутися до Заходу, не могли скористатися допомогою та порадами Заходу, навіть якщо дехто з них хотів цього. Ангела Меркель висловила після перемовин у Мінську: з росіянами не можна розмовляти, вони весь час брешуть.

Але брехуни першими потрапляють у пастку власної брехні. Таким чином, керівництво Росії є жертвою власного способу управління. Знищення права зробило з корупції та криміналітету центральний регулятор економіки та повсякденного життя. Мовою Маркса, це стало інфраструктурою системи.

Такий аналіз може видаватися надто загальним, занадто базисним перед викликом війни і перед необхідністю шукати конкретну відповідь з боку вільного світу. Але мені здається в ньому є й певний практичний сенс. Першою чергою необхідно переконати в його обґрунтованості керівників західних держав. Ми ще дуже часто чуємо мантру, і не лише серед проросійськи налаштованих людей, мовляв, пан Путін — прагматик. І це переконання є просто катастрофічним. Не можна зрозуміти системний характер зазіхань Росії на міжнародний порядок, доки ми намагаємося раціоналізувати російську політику щодо окремих випадків. Тобто ми намагаємося простежити логіку стосовно того, чого добивається Росія в Сирії, в Україні тощо, там же не йдеться саме про логіку. А йдеться про сліпу жагу реваншу. Ця ситуація викликає запаморочення. Але я тут звертаюсь радше не до вас, коли кажу, що необхідно переконати керівників Заходу не відводити очей від цієї руйнації, і просто переконатися в тому. І не треба намагатися заспокоювати себе, надаючи раціональні характеристики російському режиму.

І другий пункт, дуже важливий, пов'язаний із тим, що я ще раз закликаю до того, що не треба переоцінювати новаторство путінського режиму в сенсі постправди. Ми європейці не аж настільки відрізняємось від росіян. Росія перебуває на дуже просунутій стадії постправди. Ми не настільки занедужали, проте ми хворіємо на ті самі патології. В усіх демократичних країнах поширюються конспірологічні теорії. Легковажність іде пліч-о-пліч із зневірою не лише щодо політиків, але й щодо викладачів, медицини тощо. Ще вчора український журналіст мене розпитував, як я можу пояснити ефективність російської пропаганди в західних країнах. Звичайно, способи ведення цієї інформаційної війни дещо пояснюють, але насправді, хоч би якими потужними були ці способи, вона не була такою ефективною, якби не відповідала певним очікуванням. Вона б не була такою дієвою, якби громадяни західних країн, демократичних країн не були вже ладні настільки їй довіритися. Дуже непростий і небезпечний факт полягає в тому, що, на відміну від комунізму, російський режим не потребує того, щоб бути привабливою моделлю, аби запропонувати альтернативу сучасній демократичній культурі. Отже, настав час серйозно поставитися до bullshit.

Одержано / Received 18.04.2018

Філін де Лара — професор Університету Париж II (Університету Пантеон-Ассас).

Philippe de Lara — Professor at the University of Paris II (University of Pantheon-Assassos).
